

ΕΞΩΠΟΛΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΑΝΟΙΞΗ 1995 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΗ

• ΕΚΤΩΡ ΚΑΚΝΑΒΑ-
ΤΟΣ • ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ Χ.
ΜΑΡΚΟΓΛΟΥ • ΔΙΟΝΥ-
ΣΗΣ Α. ΚΑΡΑΤΖΑΣ •
ΗΛΙΑΣ ΚΕΦΑΛΑΣ •
ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΝΙΟΥΡΑΣ •
ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΑΛΦΑΣ •
ΦΟΙΒΟΣ ΜΑΛΑΜΑΣ •
ΕΛΕ-ΝΗ ΣΚΑΒΔΗ •
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΠΑΔΟ-
ΠΟΥΛΟΣ • ΖΩΗΣ ΓΑ-
ΛΑΤΑΣ • ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛ-
ΛΑΣ • ΘΑΝΑΣΗΣ
ΤΖΟΥΛΗΣ • Ι.Ν. ΒΑΣΙ-
ΛΑΡΑΚΗΣ • ΘΑΝΑΣΗΣ
Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ •
ΕΛΕΝΗ ΘΕΟΧΑΡΟΥΣ •
Θ. Α. ΝΑΣΗΣ • ΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΠΑΡΘΙΝΟΣ • ΛΕΝΤΗ
ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ • ΓΙΩΡ-
ΓΟΣ ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ •
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙ-
ΔΗΣ • ΚΩΣΤΑΣ ΛΟΥ-
ΣΤΗΣ • ΧΑΡΗΣ Θ. ΤΖΟΥ-
ΛΗΣ • ΤΙΤΟΣ ΜΑΝΑΚΑΣ

• ΓΚΑΡΤΣΙΕΛΛΑ ΚΑΣΤΕΛΛΑΝΟΥ • ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ •
MONIQUE BORIE • Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ • ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΤΣΙΔΗΣ
ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ: ΧΡΗΣΤΟ ΦΟΤΕΒ • ΡΕΤΙΑ DUBAROVA • ΧΡΙΣΤΙΝΑ
ΧΡΗΣΤΟΒΑ ΠΡΙΝΤΖΟΥ • VLADA UROSEVIC
ΧΡΟΝΙΚΑ: ΚΩΣΤΑΣ ΘΡΑΚΙΩΤΗΣ-ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΣΤΑΝΟΣ (ΑΥΓΕΡΙΝΟΣ
ΜΑΥΡΙΩΤΗΣ • ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΚΗΣ • ΜΑΡΙΑ ΚΑΡΑΧΡΗΣΤΟΥ-
ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΥ • ΦΑΝΗΣ ΜΑΛΚΙΔΗΣ)

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΓΟΗΤΕΙΑΣ ΣΤΟΝ ΘΑΝΑΣΗ ΤΖΟΥΛΗ*

Ο ποιητικός λόγος του Θανάση Τζούλη είναι κρυμμένος σε μια βυζαντινή εγκλείστρα ή κέλλα, όπως προτιμά να την αποκαλεί ο ίδιος στην τελευταία συλλογή του, και η πρόσβαση μας είναι δύσκολη. Όχι γιατί ο ποιητής αμπάρωσε τις πόρτες, αλλά γιατί χάσαμε τα ίχνη ενός φλεγόμενου δρόμου προς τις υπώρειες του ασυνειδήτου ή καλύτερα γιατί κατεβαίνει μέσα μας και με τραυματική ένταση στη μνήμη της παιδικής μας ηλικίας.

Ο Θανάσης Τζούλης, βασικό στέλεχος της πρωτοποριακής «Ενδοχώρας» μαζί με τον Γιάννη Δάλλα και καθηγητής ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Θράκης, δημοσίευσε την πρώτη του ποιητική συλλογή -τους «Σπονδύλους»- στα 1961. Ανήκει λοιπόν στη δεύτερη περίοδο της μεταπολεμικής ποίησης όπως την οριοθέτησε συμβατικά ο Μιχάλης Μερατζής (1960-1980)¹. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι στη δεκαετία του '60 εντάσσονται χρονικά μόνο οι ανεξάρτητες δημοσιεύσεις σε περιοδικά (Ενδοχώρα, Ηπειρωτική Εστία, εφ. Βραδυνή) και αυτή η πρώτη συλλογή. Ο κύριος όγκος της ποιητικής δουλειάς του Τζούλη θα δει το φως της δημοσιότητας από το 1975 και ύστερα, οπότε θα εκδώσει έξι συλλογές: *Ρινόκεροι - Ισθμός* 1975, *Απόγευμα των Μύρων* 1977, *Αμφίβια* 1980, *Η γλώσσα του Αδάμ* 1982, *Όταν ο Θεός εις το σώμα έλθη* πολύς 1990.

Η γραφή του βγαίνει από την περιφέρεια της ψυχανάλυσης και του ονείρου, γι' αυτό και η κριτική μίλησε για υπερρεαλιστικό υπόστρωμα² ή ακόμη αναρωτήθηκε για μια επιστροφή στον κλασικό υπερρεαλισμό³. Νομίζω πως πιο ψύχραιμος απέναντι σ' αυτή την πλούσια γραφή, τη γεμάτη παγίδες, στάθηκε ο Γιωργής Αριστηνός που διέκρινε τη σαφή καταγωγή της από τον υπερρεαλισμό, αλλά δεν της καταχώρησε και τις αμαρτίες του ή την ακραιφνή πίστη στα ριζώματα της θεωρίας του⁴. Πράγματι η σχέση του Τζούλη με το γαλλικό υπερρεαλισμό ή τον υπερρεαλισμό του Εγγονόπουλου και του Εμπειρικού, αν και συγγενική, είναι ωστόσο αποκλίνουσα όπως βέβαια και οι αντιδράσεις που παρουσιάζει στο σύνολό του το ρεύμα του ελληνικού μεταπολεμικού υπερρεαλισμού. Θα προσθέταμε μόνο πως δείχνει πιο ορθόδοξος, αφού εγγίζει «ερωτικά» τον Φρόντ, αλλά μεταφέρεται και στους επιγόνους και τους νεότερους της ψυχανάλυσης⁵. Θα έλεγα εν τέλει ότι δεν ερεθίζεται τόσο από τον περίπατο στην ονειρική διάσταση όσο με την απελευθέρωση του σώματος, που εμπεριέχει τους κώδικες του ασυνειδήτου. Εμβαπτίζεται στο ασυνείδητο όχι για να του βρει, απλώς, μια έξοδο, αλλά και να το γεφυρώσει με τις δυνάμεις που το πυροδοτούν, δηλαδή

με άλλα λόγια να το θεώσει.

Ο Τζούλης άνοιξε στη σύγχρονη ελληνική ποίηση μία δική του ποιητική περιοχή. Χρησιμοποίησε τον όρο με τη σημασία που του έδωσε ο Δ. Ν. Μαρωνίτης⁶. Δηλαδή αναγνωρίζω την αίσθηση μιας αυτόνομης και προσωπικής ποιητικής γραμματικής, που παρά τις ομοιότητες και τις καταβολές δεν αντιγράφει ούτε δανείζεται, αλλά ορίζει. Υπάρχουν σαφώς οι επισκέψεις του Σολωμού ως πούμπε ή του ερωτικού Παπαδιαμάντη, του Παπαδίτσα και του Παπατσώνη. Ακόμη το είδωλο του Πλάτωνα και του Κρατύλου, τα φάσματα του Hölderlin, του Κάφκα και του Ρεμπώ. Όλες αυτές οι προγενέστερες και παράλληλες φωνές δεν αμβλύνουν με δάνεια δίχως αντίκρουσμα την περιοχή του Τζούλη, αλλά την καθιστούν γόνιμη και απύθμενη.

Τα δομικά υλικά του απλά και εξακολουθητικά παρόντα. Το όνειρο, το ασυνείδητο, η σεξουαλικότητα, η παράδοση της ορεινής γενέτειράς του - της πετραίας Ηλείου - και ο άγιος αέρας της μητριάς του πόλης - της Αλεξανδρούπολης και του Έβρου. Η φύση μεταλλαγμένη, με ανθρώπινα ένστικτα, και μία τεράστια και αναπάντεχη ζωολογία⁷. Όλο το ζωϊκό βασίλειο παρελαύνει μέσα από τους στίχους του υγρόβια ιπτάμενα, τετρόποδα, γιατί ο ποιητής:

Βλέπει κατευθείαν στο πένθος όλων των ζώων

και αρκετές φορές ημιανθρώπινα όντα με μορφή κτήνους όπως π.χ. το ανθρωπόσκυλο, που θυμίζουν τις μεταμορφώσεις και τις τερατογενέσεις του Μίλτου Σαχτούρη. Η ζωολογία αυτή, που ξεπερνά και τον καλά μελετημένο από τον Μαρωνίτη ζωολογικό κήπο του Σαχτούρη, αξίζει ιδιαίτερης ανάλυσης. Καθοριστικό σημαίνουν στην ποίηση του είναι η αγρυπνία και η νηστεία, η πάλι με την ίδια την ποίηση και τη γλώσσα:

*Με χτύπησαν πισώπλατα οι ήχοι
και είμαι ένα μπαρ που όλη τη νύχτα εμμέσσει
από τους ήχους κόπηκαν στη μέση
τα ποιήματα μου και βούλιαξαν οι στίχοι*

Πρόκειται για μία «ποίηση της ποίησης», όπως τη βαπτίζει ο Ηλίας Κεφάλας⁸. Ο Τζούλης δέχεται ότι «η παραμυθία της ποίησης γίνεται μετά από προτροπή του Θεού» σύμφωνα μ' ένα εξομολογητικό κείμενό του για τον Παπαδίτσα⁹. Είναι λόγος θεόληπτος όπως το νιώθει ο Πλάτωνας:

*Έχει κι η γλώσσα τις σπηλιές της έλεγαν (οι ασκητές)
που μοσκοβολούν ακόμα τα κόκαλα του Πλάτωνα*

ή η επιθυμία του Άλλου σύμφωνα με τον Lacan¹⁰, η ομιλία δηλαδή του Θεού (του άρρητου κόσμου) διαμέσου του εσωτερικού μας ηχείου ή αλλιώς η επιθυμία της επιστροφής στον κόσμο της μητέρας.

Ο Τζούλης έχει στραμμένους τους οφθαλμούς του στον ουρανό και ταυτοχρόνως καταβυθίζεται στο σώμα για να συναντήσει επιτέλους την άγραφη ποίηση, την ποίηση ως σιωπή και ασυνείδητο, γιατί:

Η άγραφη μεριά της γλώσσας

βγαίνει από βαθιά με το λευκό όπως το νάτριο

ή: *Η γλώσσα μου είναι παιδί που γυρίζει στην τρύπα σου*
Κι ο ουρανός του είναι «φως εσπερινόν και σύστημα θάλασσας» όπως του γράφει σε μια επιστολή ο Ν.Γ. Πεντζίκης¹¹.

Έτσι στον αγώνα του αυτόν, που καθρεφτίζει την αγωνία της ίδιας της ποίησης, αναπόφευκτα εισδύει στο μυστηριακό χώρο της ορθοδοξίας. Η συνάντηση με τη σκοτεινή και συνάμα εωθινή, την πένθιμη κι όμως άλυπη ενδοχώρα της ορθοδοξίας, λαμβάνει ένα εξελιξίμο τοπογραφικό σχήμα στο ταξίδι από τη μία συλλογή στην άλλη.

Στις τρεις πρώτες συλλογές (Σπόνδυλοι, Ρινόκεροι, Ισθμός) πλησιάζει το ορθόδοξο στοιχείο μέσα από τη σκληρή παράδοση της Πίνδου, την ονειρική διάσταση του παραμυθιού και την έντονη μνήμη, τη δεμένη με το βουνίσιο τοπίο της ιερής επανάστασης του '21. Είναι μια ορθοδοξία ορεσειβία, απλή και καθημερινή σαν τον ήχο της καμπάνας του χωριού:

*Σκάβοντας στο ποτάμι για ν' ανοίξουν τα χωράφια τους έπεσαν
πάνω στο κουφάρι του Αγιο- Κοσμά, που κατέβηκε ως τα χαμηλότερα
της Πίνδου και μαζεύει μέσα του νερά*

Στο «Απόγευμα των Μύρων», που κατά τη γνώμη μου αποτελεί τομή στην ποίηση του Τζούλη με ουσιαστικότερο χαρακτηριστικό τη ρητή ανάδυση της ψυχανάλυσης, μεταναστεύει στα προάστια της πόλης ή σε ημιαστικούς χώρους:

*Αγοράζουμε καστανόχωμα για τα νεκροταφεία
διαβάζουμε μπαίνοντας στα Γιάννενα από το νότο
με τον Αι-Γιάννη και την ομίχλη του
να κρύβει τ' απόκρυφα των πεθαμένων*

Η ορθόδοξη στιχομυθία αναβλύζει, σαν ιαματικό νερό, μέσα από τη διαλεκτική ανάγνωση των ιερών κειμένων και τό όραμα του μοναχισμού. Δεν είναι τυχαίο πως η συλλογή ανοίγει μ' ένα ποίημα που τιλοφορείται «Ιγνάτιος Αντιοχείας».

Τα «Αμφίβια» είναι μία περιφερόμενη σπουδή θανάτου στ' αστικά νεκροταφεία. Εδώ συλλέγεται το νικηφόρο πέρας της ορθοδοξίας από το πηγάδι του θανάτου και η «ερωτική» ανάσταση των νεκρών.

*Τότε από τα βάθη μου πρώτη φορά κατάλαβα
γιατί το κοράκι είναι το άνθος του κορμιού
κι άρχισα να το χαϊδεύω*

χωμένος στην ερωτική ομίχλη του θανάτου μου

Είναι περίεργο το γεγονός ότι έχουμε μόλις πέντε αναφορές πάσης φύσεως στην ορθόδοξη θεματολογία, πολύ λίγες σε σύγκριση με τις σαράντα μία του «Απογεύματος των Μύρων». Τα υποστηρίγματα όμως του λόγου αναδεικνύουν την παρουσία μιας χριστιανικής προελεύσεως πίστης στην αθανασία. Γιατί τι άλλο μπορεί να συμβαίνει όταν λέει:

Αναπνέει ο πατέρας σου κάτω από το χώμα

Στη «Γλώσσα του Αδάμ» έχω την εντύπωση πως ο Τζούλης αποτρα-

βιέται σε κάποια κρημνώδη μεθοριακή περιοχή και γίνεται κυνηγός όπως οι νεαροί Αθηναίοι για να εκτελέσουν τα δύο χρόνια της Εφηβείας τους, τη διάβαση από την τρυφερή ηλικία στην ωριμότητα. Και ο ποιητής διανύει μια εποχή Εφηβείας. Το πέρασμα από την έρημο της προσευχής στην ανάληψη προς τους ουρανοί, που είναι το τελευταίο του βιβλίο «Όταν ο Θεός εις το σώμα έλθη πολύς». Αναφέρει συχνά λέξεις που έχουν σχέση με το κυνήγι (π.χ. χρονοκυνηγοί, ορεινός αγριόγατος) και περιγράφει χώρους εσχατίας, όπως τον τόπο εξορίας του Πετράρχη ή τη Σιβηρία και ακόμη, νοουμένη ως εξώπολις, την Αλεξανδρούπολη.

Στο «Όταν ο Θεός εις το σώμα έλθη πολύς» έχει ήδη αναχωρήσει για τη νεφελώδη χώρα των αγίων, μεταξύ ουρανού και γης. Κι αυτό μπορεί να λεχθεί και ανάποδα: μεταξύ σώματος και θανάτου. Στη συλλογή αυτή ο Τζούλης λειτουργεί ως ιερομόναχος ανάμεσα στους προηγούμενους, ευλογημένους από την προσπάθεια πατέρες. Επικαλείται ζώντες και τεθνεώτες ασκητές - ποιητές και το εργόχειρό τους - την ποίηση - να δώσουν την οσμή της ευλογίας για τη μεγάλη στιγμή της εξομολόγησης, για το καθαρτήριο βάπτισμα στα νερά της ποίησης:

*Ψιθυρίζω ενεργασίες του ιερομονάχου Arthour Rimbaud
όπως σε ιερά όνειρα άρτου να μην εκδυθώ
τη μόνη σάρκα μου*

Ο Θανάσης Τζούλης γοητευμένος από τη μύχια νηνεμία του ορθόδοξου πνεύματος, της οποίας αντανάκλαση αποτελεί η λύτρωση των παθών μέσα στο ποίημα, αντιδρά ως θετικός αγωγός των μηνυμάτων και απορροφά τη μυστική ουσία του χριστιανισμού. Οι ιδέες περνούν από εντός του και προβάλλονται, όπως οι εικόνες του Πλάτωνα, στο ιδιωτικό του ποιητικό σύμπαν. Γνωστές ευαγγελικές περικοπές ανασταίνουν πίσω από τις λέξεις, σημαδεμένες από την αναζήτηση της άλλης -ή Αλλης από τον Lacan- γλώσσας.

Ο άγγελος που ταράσσει τα νερά:

*Γύρω από τη λακκούβα της ήβης τους
οι χαλοί ποιητές περιμένουν
την ταραχή του νερού*

ή αλλού το θαύμα του πολλαπλασιασμού των πέντε άρτων και των δύο ιχθύων στην έρημο:

*γιατί η γεωμετρία του ποιήματος
έχει από μέσα της όρια
και με πέντε λέξεις και δύο ιχθείς του δάσους του
χορταίνουν οι ακτήμονες*

Καθώς το οικοδόμημα της ποίησής του στηρίζεται στην καταδίωξη, σχεδόν ως έμμονη ιδέα, της θεοειδούς ηδύτητας της γλώσσας, μεταλαμβάνει μ' όλη τη συγκίνηση και τη δέουσα προσοχή «κομμάτια θεότητας», για να χρησιμοποιήσω ένα πολύ αγαπητό μου στίχο του, από τη μυροβλήτρια γλώσσα των πατερικών κειμένων:

Η γλώσσα αφήνει το λάδι της σα μλωθρός

*.....
γυρίζουμε μέσα της όπως από τον άρτο
βγαίνει ο Θεός και το αίμα*

Τα ιερά πρόσωπα που διατρέχουν όλη την ποίησή του μετατρέπονται σε συμβολικές μάσκες και αποκτούν μία νέα ενεργητική μυθοπλασία στον κήπο των ποιητών. Ας σημειώσουμε τα κυριότερα: Γρηγόριος Νύσσης, Κοσμάς ο Αιτωλός, Ιωνάς, Ιγνάτιος Αντιοχείας, Λωτ, Ερμάς, Αδάμ, Φώτιος, Ρωμανός ο Μελωδός, αββάς Μακάριος, Συμεών ο Νέος Θεολόγος και σ' όλα αυτά νόμιμα ενταγμένος και ο κοσμοκαλόγερος Παπαδιαμάντης. Αξίζει να τονίσουμε μια εμμονή στον Ερμά, τον Ρωμανό τον Μελωδό και τον Συμεών το Νέο Θεολόγο.

Μιλήσαμε για ένα κόσμο αιθέριο, κατασκευασμένο μ' άχριστο κι αχειροποίητο φως. Πρέπει να προσέξουμε όμως, δεν είναι κόσμος άυλος αλλά βαθιά σωματικός. Η ποίηση του Θανάση Τζούλη είναι ποίηση σωματικής έντασης. Σ' ένα πεζό κείμενο γράφει¹²:

*Τα ολόκληρα ποιήματα, μόνον από ολόκληρο το σώμα απορρέουν
όπως τα ιαματικά νερά: έχει χιλιάδες τέτοιες φλέβες το σώμα, από όπου
κατεβαίνει το ποίημα και βρεφονοργείται μπροστά στα έκπληκτα μάτια
του ποιητή - άλλοτε έλεγα θεόρροια.*

Ο ποιητής αναλαμβάνεται στους ουρανοί με το σώμα του, σαν τον Προφήτη Ηλία, και θεωρεί αμάρτημα την άρνηση του σώματος¹³. Όμως εδώ έγκειται και το μόνο σωματικό αμάρτημα της ποίησης. Είναι θεόληπτη και νηπενθής, γιατί ρέει ως παραμυθία αλλά ταυτοχρόνως και αμάρτημα ανθρώπινο γιατί αντιγράφει τη θείκη, άρα ζωοποιό, ενέργεια και φιλοδοξεί να εγκλωβίσει μέσα της τον αγγελικό κόσμο:

*αυτή ήταν συγκατοίκηση θαύματος
και αρπαγή Θεού στο βάθος που έγραφε*

λέει στο ποίημα «Το μόνο σωματικό αμάρτημα του Ρωμανού του Μελωδού». Αλλά η άρτια ποίηση έχει άφεση αμαρτιών όταν διαφύγει την ηδονή και ανέβει την κλίμακα της σωτηρίας. Όπως δηλαδή ο Ρωμανός ο Μελωδός:

*αλλά ευθύς επετίμησε την απόλαυση
να έχει μετάνοια και προσδοκία ίνα λαμβάνη
και ψάλλη*

*γι' αυτό δεν απολείπει το όνομά του από τα κοντάκια
ιδίως την ώρα του δειλινού που οικειώνεται τους ήχους
εις ανάμνηση και απόκριση μαζί*

αλλά και ως φως κρυπτόμενο στις ίδιες αυγές

Και η ποίηση του Θανάση Τζούλη, ως άρτια, είναι συγχωρεμένη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ανακοίνωση στο επιστημονικό συμπόσιο: «Μεταπολεμικός Υπερρεαλισμός» Ιωάννινα - Πρέβεζα, 27-29/9/1991, που οργάνωσε ο τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων σε συνεργασία με τους δήμους Ιωαννίνων και Πρέβεζας.

1. Μερακλής Μ., Σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία 1945-1980, Α' μέρος: ποίηση, Αθήνα 1987, 240-241
2. Λειβαδίτης Τ., Θανάσης Τζούλης: Απόγευμα των Μύρων, εφ. η Αυγή, 13 Απριλίου 1978
3. Καραντώνης Α., Νέα Εστία 1225 (1978), 965
4. Αριστηνός Γ., Θανάσης Τζούλης, Πρακτικά 4ου συμπόσιου ποίησης, αφιέρωμα στο Δημοτικό Τραγούδι, Πανεπιστήμιο Πατρών 6-8 Ιουλίου 1984, 543
5. 6π.
6. Μαρωνίτης Δ., Μίλτος Σαχτούρης: Άνθρωποι - Χρώματα - Ζώα - Μηχανές, Αθήνα 1980, 19-20
7. Γουλιάμος Κ., Ποίηση ανθρωπολογικής έντασης, (βιβλιοκρισία για το «Αμφίβια»), Γράμματα και Τέχνες 6 (1982): «Ζώα, ερπετά και πράγματα απειλούν, ορθώνουν την καταγωγή τους επεμβαίνουν έμμεσα στο ανθρώπινο σώμα» Μιλλιέξ Γκρίτσι Τ., Θανάση Τζούλη «Η γλώσσα του Αδάμ», (βιβλιοκρισία), Αντί 238 (1983); 45: «Μέσα σ' όλη του την ποίηση το ξεστό χνάτο, η ξεστη κοπριά, η επαφή του σώματος το ζώο -κάθε ζώο- (οι φιλόλογοι θα 'χουν δουλειά με το μέτρομα!) εισχωρεί μέσα στο ποίημα, όπως οι νεκροί μέσα στον ύπνο μας».
8. Κεφάλας Η., Ο έναρχος λόγος (βιβλιοκρισία για το «Όταν ο θεός εις το σώμα έλθη πολύς»), Διαβάζω 268 (1991), 125κ.εξ.
9. Τζούλης Θ., Η παραμυθία της ποίησης και η Αγιότητα του σώματος, Τετράδια Ευθύνης 28, Αθήνα, 165
10. Τζούλης Θ., Το ασυνείδητο και η συμβολική τάξη, από το Freud στο Lacan, Αθήνα 1985, 9 κ.εξ., 99 κ.εξ.
11. Ένα γράμμα του Ν. Γ. Πεντζίκη για τη «Γλώσσα του Αδάμ» του Τζούλη, Ενέδρα 3-4 (1987), 4
12. Τζούλης Θ., Σώμα και Ποίημα, Ευθύνη 208 (1989), 182
13. 6. σημ. 9, 171